

Ї ёâеñàí äð ÈÀÇÐÄÂÃÑÛËËË,
Çàñеóæàí еé ï ðàö³àí еé ёёёüòóðè
Óеðà;í è, Èаóðàаò ï ðàì³;
³ì àí³ Ì.Èаçаðâàãñüеí àí

*Олександр Олександрович
Лазаревський (1948–1990) понад
двадцять років працював
на Півночі Радянського Союзу
як інженер-будівельник.
Повернувшись в Україну,
досліджував наукову спадщину
свого прадіда, а також історію
роду Лазаревських.*

ПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ДОКУМЕНТАЛІСТИКИ

Мародився український історик Олександр Матвійович Лазаревський на хуторі біля села Гирявка Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер село Шевченкове Конотопського району Сумської області) 8 червня (за ст.ст., так і далі) 1834 року в козацькій родині конотопського судді Матвія Ілліча Лазаревського та його дружини Опанасії Олексіївни, в дівоцтві Лашинської. Хлопчика назвали Олександром. Хрестили в Покровській церкві Гирявки; таїнство справляв священник

Ілля Базилевич. За хрещеного батька взяли сусіду, Івана Івановича Драгомирова, в якого Матвій Ілліч раніше хрестив сина Михайла.

Дитинство його, згадував син Гліб Олександрович, минуло в дерев'яному будиночку під соломою, з подвір'ям, обнесеним високим парканом, із садом, городами, розлогими левадами, з густими гаями вздовж берега річки Торговиці.

На городі червоніли великі полуниці, дрібні степові суниці, в саду жовтіли й рожевіли черешні, достига-

ли вишні, порічки, агрус, солодка темночервона й жовта малина. Звозили лугове сіно, а далі вже недалеко було й до жнив. І хлопчиків не раз випадало звозити копи і їхати на височенних, пригнічених рублем, колючих снопах. Ламали мак, обривали яблука і груші, дід Хвотій привозив з пасіки запашний мед. Соняшники, огірки, горох, сливи, дині, кавуни...

Дні ставали дедалі коротшими. Затягувало небо мережею безперервних холодних дощів і хмурилися торговецькі темні гаї й біленькі хатки в голих садках.

Та певного часу світлішало в кімнатах, все на світі ставало білим, рипів сніг під чобітьми, голосніше гавкали собаки, й півні співали на селі, а ночима бувало моторошно від вовчого виття. Непомітно наближалася щедра кутя із сіном під скатертною, узваром та рибою на столі... І врочисто везла дітвора, позакутувана в кожухи та хустки, горщики з кутею та узваром до своїх хрещених на хутори, до Лашинських, Єзучевських, Драгомирових, Білозерських, Кандиб...

Збігло сім років життя Сашка в Гирявці — пора братися за науку. Родина Лазаревських велика — восьмеро дітей. А коштів обмаль. Щоправда, два старших сини, Василь і Михайло, здобували вже освіту поза рідним гніздом. Федір навчався у Харківському університеті, Якова віддали до Полтавського кадетського корпусу. Грошей не вистачало, щоб мати вчителя вдома, а до Конотопської повітової школи Сашкові ще не час; наважилися відправити його до Федора в Харків, сподівалися, що

вчитиме брата. З цього нічого не вийшло, бо студент університету не надто дбав про малого, і 1844 року Сашко повернувся додому, тоді ж почав навчатися в Конотопській повітській школі. Разом із ним «гризе» ази науки і його по хрещеному батькові брат, майбутній герой російсько-турецької війни Михайло Драгомиров.

Навчання в Конотопі тривало недовго, до 1846 р. Він став кандидатом у кадети дворянського полку в Петербурзі, де виховували на казенний кошт. Треба було вирушати до столиці. Але з ким і як? Трапилася нагода. Старший брат Василь після закінчення Харківського університету, зібравши трохи грошей «на кондиціях», спробував пошукати долі в Петербурзі. Та в дворянський полк хлопець не вступив. Василеві знайти службу в Петербурзі також не пощастило, а його літературна праця не давала постійного заробітку. Тож треба було щось думати. На той час два старші за Василем брати, Михайло й Федір, служили в Оренбурзі. Вони покликали до себе Василя. Той взяв з собою й Олександра, бо не можна ж було відіслати в Гирявку тринадцятилітнього хлопця самого; так він опинився в Оренбурзі.

Це нещодавно збудоване місто, фортеця імперського просування на південь, справило на Олександра велике враження як природою, так і людьми. Майже два роки прожив він тут, де багато людей шукало свою долю. Серед них було чимало й українців, які гуртувалися тісним колом, згадували Україну, співали пісень, читали Шевченка, який перебував у той час в тих таки краях.

*Олександр Лазаревський.
Санкт-Петербург. 1858*

Слухав те все й Сашко, і воно западало малому в душу.

Він любив читати. Якось дісталася йому «История Малой России» Д.Бантиш-Каменського. Хлопець не розлучався з нею. І відтоді в нього виникло захоплення історією своєї Вітчизни, яке дедалі міцніло.

Влітку 1848 року йому довелося залишити це місто. Старшого брата Василя перевели до Петербурга. Олександр мусив добиратись туди слідом за ним «з оказією». Подорож виявилась незвичайною. Родина якогось майора, котрій доручили малого, довезла його лише до Самари. Там якраз лютувала холера. На кілька місяців Олександрові дав притулок університетський товариш Василя

А.Білокрисенко. Цей час Олександр Матвійович згадував із вдячністю. Восени 1848 року епідемія вщухла, мандрівник дістався нарешті Петербурга. Його взяв із собою загін оренбурзького козачого війська, і він на обозних підводах доїхав до Нової Ладоги. Там попрощався з козаками, і за подорожньою, яку йому виписали ще в Самарі, далі рухався сам.

Треба було братися за навчання, та бракувало коштів. Не мали їх і батьки. Тільки в лютому 1849 р. вдалося віддати Олександра до гувернера другої петербурзької гімназії, швейцарця Пренса. Чи то учень виявився таким здібним, чи був досвідченим учитель, а може, те й інше, бо за рік хлопця зарахували учнем третього класу. Як протікало навчання майже невідомо. У своїй біографії Олександр Матвійович подав тільки опис свого гімназійного життя та розповіді про деяких учителів, але, безумовно, зерно, посіяне ще в Оренбурзі, зійшло та буйно розквітло за гімназійних часів. Із листів батьків можна зрозуміти, що Олександр цікавиться історією України, занотовує народні пісні, приповідки та прислів'я. Навчаючись в останніх класах, юнак друкує в «Черниговских губернских ведомостях» за 1853 рік першу редакцію «Указателя источников для изучения малороссийского края», яка потім перетворилася на цілу книжку, що 1858 року вийшла в Петербурзі з присвятою відомому історику Осипові Бодянському.

Гімназію Олександр закінчив двадцяти літ, і після іспитів вступив до петербурзького університету на

історично-філологічний факультет. Цей вибір не був випадковим. У листі до сина Матвій Ілліч пише: «...Молодець же ты, Александр Матвеевич! Что избрал себе факультет, где больше труда, чем праздности, — это дает разуметь, что ты не только от труда не бегаешь, но и ищешь его...»

Підстарший брат Михайло Матвійович у ранзі старшого радника Санкт-Петербурзького губернського управління мав тоді посаду управителя справами графа О.Уварова й мешкав у будинку на Мойці, де містилася бібліотека графа та його музей. Там він прилаштував і Олександра, ще студента, доглядачем бібліотеки та музею.

Описуючи бібліотечні скарби, Олександр натрапив на рукопис. Наслідком цієї роботи стало видання «Записки о русском хронографе», що посприяло його зустрічі з істориком І.Срезневським. Той саме редагував «Известия Второго отделения Академии наук» і на сторінках VIII тому вмістив працю О.Лазаревського із зауваженням: «Примітки, що їх зробив Лазаревський, свідчать, що він висловив їх на підставі довгих і виразних розшукувань і міркувань, що він взявся за працю не злегка, що працював він багато та пильно і закінчив справу з честю».

Тарас Григорович Шевченко, повернувшись із заслання до Петербурга, оселився за пропозицією Михайла Матвійовича так само в будинку графа Уварова. В рік знайомства із Кобзарем Олександрові минуло двадцять чотири роки. «Указатель источников для изучения малороссийского края» та ще свою працю «Украинская

литературная летопись» 1856 і 1857 року він подарував Шевченкові.

А поет так підписав йому свого «Кобзаря»: «Чистому сердцем, доброму козакові Олександру Лазаревському — Кобзарь Тарас, 6 лютого 1860 року».

Знайомство з Тарасом Григоровичем залишило глибокий слід в серці молодого вченого. Він бачив Кобзаря в останню добу його життя, змалював передсмертні години поета, зібрав перші матеріали з його дитячих років і супроводжував спільно з художником Г.Честахівським Шевченкову домовину до Канева.

Все це зміцнило прагнення Олександра Матвійовича працювати на користь поневоленого українського селянства, і це стало не просто поверховим наслідуванням тогочасної «моди». Доказом його незрадливого побратимства стала вся подальша громадська й наукова праця О.Лазаревського. Із оголошенням «Положення 19 лютого 1861 року» він запалюється великим бажанням допомогти селянству хутчі звільнитись від кайданів кріпацтва. Після поховання Кобзаря Олександр Матвійович подався до Гирявки, де пробув майже чотири місяці, отримав призначення на обіцяну йому ще в Петербурзі посаду «члена від уряду» у з'їздах мирових посередників Кнотопського, Кролевецького, Сосницького та Борзенського повітів Чернігівської губернії і з вересня 1861 року взявся до праці. Зразу довелося налагоджувати роботу губернського «по крестьянским делам присутствия», що передувало здійсненню реформи, а пізніше — виступати

*Олександр Матвійович Лазаревський.
Київ. 1861*

на з'їздах мирових посередників — головних виконавців втілення приписів «Маніфесту» на місцях.

Три роки прослужив у Чернігові Олександр Матвійович «від уряду» на мирових з'їздах. Року 1862 в Чернігівській губернії стали вводити акцизну реформу. В акцизі восени 1863 року почав служити і О.Лазаревський. Ця служба потребувала праці в повітах, він на якийсь час залишає Чернігів.

Проте його перебування в Чернігові в 1861–1863 рр. не обмежувалося самою службою. Він друкувався в різних часописах — як чернігівських, так і петербурзьких: «Черниговские губернские ведомости», «Черниговский листок», «Основа», «Библиографические записки».

В «Московских ведомостях», в числі 124 1863 року, старший учи-

тель ніжинської гімназії Ам.Доброворський вмістив листа, де обурюється, звинувачуючи «малоросійську літературу» нібито вносить латино-польський елемент в «русское народное образование». Олександр Матвійович у 9-му числі «Черниговського листка» відповів йому, що не мову Лазаря Барановича й Іоанікія Галятовського мають на меті воскресити нові письменники, а завести до літератури живу народну мову — «живой малоросійский язык, которым и теперь говорит народ, язык Кулиша и Шевченко». З переїздом до Чернігова О.Лазаревський почав діяльну працю в губернському статистичному комітеті, спочатку членом, а потім його секретарем. Але найбільшою мрією Олександра Матвійовича була робота із «шпаргалами», тобто з архівними матеріалами. Коли він оселився в Чернігові, то тут відкрилися такі архівні цінності, яких не мало в ті часи жодне місто України, навіть Київ. Із скасуванням Малоросійської колегії було вирішено всю архівну спадщину, яка залишилася після неї, поділити між намісництвами, а всі справи, які мали загальний характер або стосувалися всієї Гетьманщини, зосередити в Чернігові. І негайно Олександр Матвійович узявся за архівні розвідки. Матеріали Малоросійської колегії містилися на нижньому поверсі «будинку Мазепи» на валу і являли собою купу зогнилих в'язок, що розсипалися від першого дотику до аркушів. Архів Генеральної канцелярії перебував іще в гіршому стані. Впродовж 1861–1863 рр. учений діткнувся до незвичайних багатств, але

службові зміни відклали його діяльність у цій царині до червня 1865 року, коли працю в чернігівських архівах було поновлено знову, й вона тривала до 1868 року, до часу остаточного від'їзду Олександра Лазаревського з Чернігова. Його знахідки в архівах Малоросійської колегії, Генеральної канцелярії та Чернігівської казенної палати лягли в основу більшості історичних досліджень. Саме тут, у Чернігові, він натрапив на велику частину Рум'янцевського опису, що мав 148 фоліантів, кожен майже в 1000 аркушів. Це був опис полків: Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Стародубського, частини Київського та Лубенського. Разом із М.Константиновичем він склав «Обозрение Румянцевской описи». Олександр Матвійович звернув увагу істориків на Рум'янцевський опис і викликав їхнє зацікавлення в справі пошуку окремих частин цієї пам'ятки історії по всій Україні.

У вересні 1865 року О.Лазаревський одружився з Катериною Федорівною Лашинською.

1869 року він придбав три десятини землі, на якій через рік заклав хату. Заходився висаджувати садок і гай на цій землі, і це був на Конотопщині єдиний куточок із великим розмаїттям рослинності. Проста, вкрита соломою хата в Підлипному стала насправді музеєм-бібліотекою з великою кількістю видань, портретів діячів минулого й етнографічних збірок (писанок, шиття, гончарних виробів).

В 1866 році чернігівський губернатор, який добре знав О.Лазаревського та цінував його працю, запро-

*Олександр Матвійович Лазаревський.
Київ. 1877–1880*

сив його на місце правителя своєї канцелярії. Але така посада була неспокійною, потребувала багато часу, «шпаргали» мали відійти на задній план. Тому Олександр Матвійович знову став подумувати про перехід на іншу службу. Невдовзі було опубліковано указ про заведення в Полтавській губернії судів за уставом 1864 року, їх діяльність почалась з 1 січня 1869 року. І Олександр Матвійович запалився ідеєю працювати в суді. 7 листопада 1868 року його було призначено на члена Полтавського окружного суду. Олександр Матвійович не був підготовлений до судової праці. Тому з переїздом до Полтави взявся за науку: «...сиджу вдома, та вчусь грамоти...»

пише він дружині 30 грудня 1868 року. Оволодівши самотужки правом та склавши необхідні іспити, О.Лазаревський став «цивілістом», хоча з освіти і не був правником.

Родинне щастя тривало недовго. Катерина захворіла на сухоти, і 10 липня 1872 року її не стало; вона померла, залишивши на руках чоловіка двох дітей — п'ятирічну Ганну та дворічного Бориса.

Після смерті дружини він переїшов на посаду мирового посередника Григорівської дільниці, поблизу Конотопа, і з осені 1872 року мешкав у Підлипному. Працював тут понад рік. 18 квітня 1874 року став членом Ніжинського окружного суду, куди належав і конотопський повіт. Тут він залишався майже п'ять років. У 1876 році одружився вдруге, — із Ганною Миколаївною Шрамченко, яка своєю ніжною, м'якою вдачею спромоглася завоювати серця Ганни та Бориса, стати матір'ю молодших дітей Гліба й Катрусі.

Діяльність Олександра Матвійовича в Ніжині, де справ було не так і багато, сприяла його науковій праці. Він осмислює матеріали полтавського періоду, друкує низку нарисів з історії українських родів, переважно подаючи їх до «Русского архива».

Ще раніш, перебуваючи в Чернігові, Олександр Матвійович вмістив у «Записках Черниговского Губернского Статистического комитета» розвідку «Малороссийские посполитые крестьяне», яку цілком написано на архівних розшуках. Тут фактично неспростовно доведено, що кріпацтво на Лівобережжі — наслідок соціальних умов життя, а не лише

розпорядження російського уряду.

Після Ніжинського окружного суду Олександр Лазаревський став товаришем (заступником) голови Курського окружного суду. Майже через рік, 14 травня 1880 року, його було призначено на ту ж посаду в Київ, про який він давно мріяв.

Через п'ять років О.М.Лазаревського обрано членом Судової палати. Як суддя, він користувався великим авторитетом. Щодо палати, то Олександр Матвійович більше спільного мав із тими, хто цікавився не тільки судовими справами, а й українською старовиною. Це були колеги із Судової палати. Серед них Інокентій Максимович, який пізніше став головою Ризького окружного суду, сенатор Третьяківський. Але найближчим із членів палати виявився М.Шугуров, що помер в 1901 році на посту голови Ніжинського окружного суду.

Служба в Судовій палаті була переважно кабінетною, що відповідало вдачі Лазаревського. В суспільній діяльності він мало брав участь. Його вважали індивідуалістом «Гуртове — чортове» — любив повторювати він.

Переїзд до Києва сприяв його науковим заняттям. На вулиці Мало-Володимирській (колись Столипінська, Гершуні, Чкалова, зараз О.Гончара), 34, придбав двоповерховий будинок (не зберігся).

Року 1880-го він надрукував дві величезні наукові праці: «Очерки малороссийских фамилий» та про Павла Полуботка, змальовуючи того, як захисника класу старшин. Їх було вміщено в російських журналах: першу в «Историческом вестнике», другу — в «Русском архиве». Взагалі російські історичні видання неохоче

Перший склад Ніжинського окружного суду. О. Лазаревський сидить другий праворуч. 1874

публікували статті на українські теми.

Українська історична наука, як і вся наша культура, впродовж тривалого часу терпіла утиски московського уряду, а то й пряму заборону. Цей процес почався ще в епоху Петра I, а в середині XIX століття (Валуєвський циркуляр 1863 та Емський указ 1876 рр.) дійшов свого апогею. Це вело до знищення українського слова, позбавляло національну культуру, історію й літературу її природного ґрунту — рідної мови.

Та все ж у 1880 році було створено науково-історичний журнал «Киевская старина» (дозволено видавати його лише російською мовою), якому згодом майже на 100 років

навішено радянськими істориками ярлик буржуазно-ліберального органу. Задум заснувати український історичний журнал виник ще в травні 1861 року в Києві, у помешканні палкого шанувальника Кобзаря Михайла Чалого. Там зібралися відвідувачі старої Київської громади, серед яких був і вчитель Першої гімназії Володимир Антонович та петербурзький урядовець Олександр Лазаревський. І саме вони подали ідею про видання в Києві історичного журналу. Але такі події, як смерть Шевченка, повстання в Польщі загострили упередженість імперської влади щодо українства і унеможливили випуск журналу.

Лише у 1880–1881 рр. цензурний режим пом'якшується. Знову виникла

думка здійснити задумане. Треба було знайти редактора, лояльного до царського уряду та водночас і українофіла. Софійський протоієрей Петро Лебединцев порадив свого брата Феофана, який тоді мав подавати у відставку. Отримати дозвіл на видання допоміг старший брат Олександра Матвійовича Василь — член ради міністерства внутрішніх справ і ради Головного управління у справах друку. І вже 20 січня 1880 року київський цензор Рафальський поставив свій штамп і підпис на першому числі «Киевской старины».

Олександр Матвійович відтоді став постійним співробітником, а в деяких випадках і фактичним редактором. Співробітництво було до самої його смерті, коли побачило світ 76 томів часопису. В кожній з цих книжок можна знайти статті, нотатки, рецензії або публікації історичних документів за підписом Лазаревського. Лише в поодиноких випусках, і то головним чином великі за обсягом праці він друкував у інших виданнях. *Человек науки по преимуществу*, як пише «Киевская старина», він створює великі історичні, археографічні праці про полки: Стародубський — в 1888 р., Ніжинський — в 1893 р., Прилуцький — в 1901 р., а про Полтавський не завершив, у зв'язку зі смертю.

Олександр Матвійович належав до багатьох науково-історичних товариств, однак найбільшу участь він брав у роботі київських архівістів — в історичному товаристві Нестора-літописця, заснованому в 1872 році. Оселившись у Києві, Лазаревський став його дійсним членом. З нагоди 40-річчя наукової діяльності в 1893 році його було обрано почесним членом товариства, потім членом Ради, а невдовзі — й головою. Саме відтоді почи-

нається найплідніша праця Олександра Матвійовича в товаристві. Після головування в 1896 році він став товаришем голови, обов'язки ці виконував до смерті. З його почину в 1895 році запроваджено читання публічних лекцій для киян, і це тривало до 1904 року. В товаристві Олександр Лазаревський вважався найкращим знавцем історії Лівобережної України.

В книжках «Чтений» були опубліковані 22 його праці. До бібліотеки товариства Олександр Матвійович передав деякі з рукописів, 169 примірників виданого ним «Сулимовського архива», численні інші видання. На прохання Олександра Матвійовича надіслали книги Академія наук, Російське географічне товариство, редакції багатьох губернських та єпархіальних видань. Саме в цей час розпочалася гаряча робота над складанням історичної мапи Чернігівщини, автором якої став Олександр Матвійович.

Багата тематично і змістовно наукова діяльність Олександра Матвійовича була можлива завдяки його перебуванню в культурному осередку Києва та завдяки документам, рукописам, що згромадилися у нього вдома. Свої раритети він розглядав як суспільне майно, що після його смерті мало стати доступним для широких кіл науковців.

Цікавитись історичними виданнями він почав давно, ще коли був гімназистом. Ця пристрасть, тобто любов до книги, ніколи не покидала його. Наприкінці XIX ст. на майдані на Подолі біля Братського монастиря гуртувалися букіністи. І щонеділі, за будь-якої погоди, Олександр Матвійович приходив сюди, переходив од одного продавця книг до іншого, не минаючи й продавців старовинних речей. Різноманітний матеріал, що потрапляв до його рук, він посилав в окремі «Малороссийские сборни-

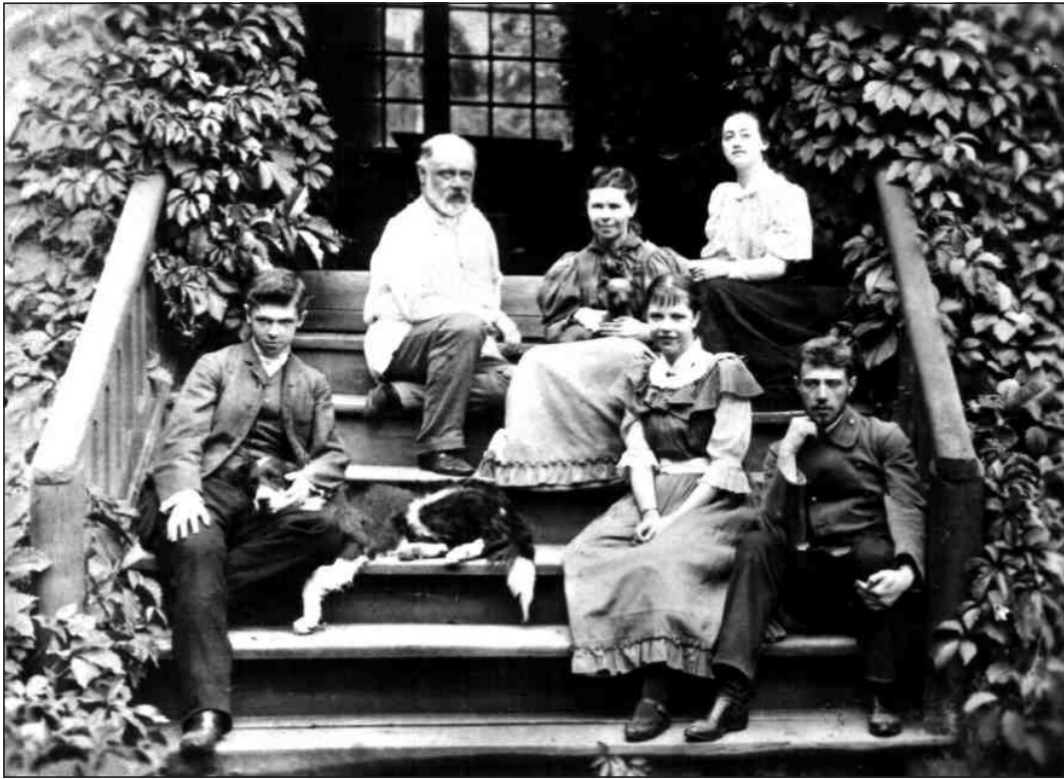
Редакція журналу «Киевская старина». На світлині сидять, починаючи з лівого боку: П.Житецький, О.Лазаревський, В.Тарновський, М.Чалий, М.Шугуров, В.Антонович, К.Михальчук, О.Стороженко, В.Щербина. Стоять: Е.Кивлицький, М.Василенко, В.Науменко, А.Дудка-Степович, Н.Молчановський, О.Левицький, М.Стороженко, В.Мякотін
Київ, 1897 р.

ки», вони, як і книжки, мали палітурки із ситцю і тканин з малюнками.

Лазаревський дбав про збирання не лише для себе. Його збіркою користувалися вчені-кияни; користувалися цим багатством Павло Житецький, Орест Левицький, Микола Біляшівський, Микола Василенко та інші. Доля збірки завжди турбувала власника. Тому він заповів свою бібліотеку разом із збіркою унікальних документів Київському університету. У 1927 році це багатство було передано до бібліотеки ВУАН.

Оселившись у Києві, Олександр Матвійович обстоював думку про заснування музею. Він писав у «Киевской старине»: «Одна з особливостей

Києва як великого й давнього міста полягає в тому, що воно досі не має історичного музею (та, можна додати, жодного)». Це багатьох зачіпало, та всі обговорювання залишалися розмовами. Тільки тоді, коли за це взявся київський генерал-губернатор О.Ігнат'єв, справа зрушила з місця. Але задум виник передовсім в Олександра Лазаревського, який мав вплив на високопосадовця через В.Тарновського й П.Житецького, які частенько бували в губернатора вдома: перший як родак, другий як вчитель його доньки. Так це питання дістало офіційну підтримку. Було створено комітет, до складу якого належав Олександр Матвійович, що-правда, музейне приміщення збудували вже після його смерті.

Родина Лазаревських. Зліва направо: Гліб, Олександр Матвійович, Ганна Миколаївна (дружина), Ганна, Катерина, Борис

Слід ще розповісти про роль Олександра Матвійовича у збереженні Шевченкіани та колекції старожитностей В.Тарновського (молодшого). Їхнє знайомство зав'язалося на Чернігівщині, десь на початку 1860-х років, коли вони обидва служили мировими посередниками. Зацікавлення українською старовиною єднало їх. Видатний історик був, як нині кажуть, науковим керівником музею Тарновського, головним радником господаря музею. Олександр Матвійович подарував Тарновському чимало автографів, старовинних портретів, стежив за описом музею, редагував та корегував каталог Шевченківської збірки. Йому ж належала думка про передачу Тарновським музею та Шевченківської колекції (на

основі якої виник музей Тараса Шевченка) до Чернігівського земства.

Взаємини Олександра Лазаревського з Володимиром Антоновичем не були безхмарними, особливо наприкінці 1880-х років. Йдеться про відому угоду галицьких діячів із поляками, в якій Антонович грав першу скрипку. Переговори велись без участі Старої Громади. Це обурило деяких «громадян», і між ними стався розкол. О.Лазаревський ніколи не належав до Громади, але його приятелі, між ними П.Житецький, були головними її провідниками. Їхній настрій мимоволі передавався і Лазаревському. Він дотримувався думки, що стосунки між поляками та українцями визначилися подіями ще часів Хмельниць-

кого, якого дуже шанував Олександр Матвійович. Антоновича він вважав «занадто поляком». Відповіддю на це стала теорія Антоновича про «лівобережну подвійну психологію», тут мались на увазі не лише гетьмани Лівобережжя, а й сам Лазаревський та дехто із Старої Громади.

Найближчі взаємини в Олександра Матвійовича склались із Житецьким. Коли на початку 1880-х років Павла Гнатовича скував параліч, Олександр Матвійович виявив таке дружнє піклування, що для Житецького стало потребою постійно бачитися з приятелем, ділитися думками. Павло Гнатович видужав і на декілька років пережив Лазаревського.

Крім наукової діяльності й службової праці, Олександр Матвійович багато часу присвячував громадській роботі, перебуваючи з 1868 року й до смерті гласним Конотопського земства. Багато років він віддав служінню «своїй маленькій Батьківщині». Хтось з київських друзів жартома назвав його «конотопським патріотом». В земській діяльності він виступав конотопським оборонцем інтересів селян і громадян. Коли гортаєш великі за розміром журнали Конотопських земельних зібрань, що зберігаються в міському музеї, то бачиш, що майже всі важливі питання не обходилися без участі Лазаревського.

«Людина науки» — так величали його сучасники. Але й земські обов'язки упродовж 34 років він виконував старанно, пам'ятаючи слова Тараса Григоровича, який сказав його брату Федору: «Любіть селян». Цієї настанови дотримувався Олександр Матвійович ревно.

Помер Олександр Матвійович Лазаревський в чині дійсного статського радника, маючи всі нагороди до ордену Станіслава першого ступеня включно. Помер від запалення легенів 31 березня 1902 року о 16-й годині в будинку ¹ 43 по вулиці Львівській (згодом Артема). Згідно з заповітом, його поховали у селі Гирявка.

Історик вважав себе дослідником Лівобережної України. Хронологічно його праця охоплює 1654–1782 роки — «од приєднання Малоросії до російської держави в році 1654 до заведення в ній загально-російських форм цивільного управління в 1782 році». В основу своїх досліджень Олександр Матвійович поклав вивчення народного життя України.

За сприятливого розвитку історичної науки століття — чималий відтинок часу. З'являються нові праці вчених, а здобутки попередніх дослідників часто задавнюються. Щодо Олександра Матвійовича Лазаревського, то зацікавлення ним як науковим діячем через сто років після смерті, особливо за роки незалежної України, неймовірно зросло. Багаті змістом та матеріалом дослідження О.М.Лазаревського не втратили своєї історичної значимості.

Слід пам'ятати, що наша національна історіографія — це водночас і сама історія української політичної думки. Видатні історики України були й ідеологами тогочасного суспільства. Отож правдиве й повноцінне висвітлення спадщини провідних істориків — це прямий шлях до відновлення істинності нашої національної історії.

Åøàí óáàí í ÿ 25-èõ ðí êí àèí ç ÷àñó ñì åðð³
 Î éåèñàí äðà Èàçàðäåñíóèí àí á Èíííòí³³

Конотопське Товариство Краєзнавства 17 квітня цього року вдруге влаштувало прилюдне урочисте засідання пам'яті покійного історика й видатного політичного діяча Конотопщини Олександра Матвійовича Лазаревського (перше засідання відбулося 25.04.1926 р.). Сьогорічне засідання відбулося в залі Конотопського педтехнікуму і зібрало численну аудиторію, що складалася з членів Товариства Краєзнавства, вчителів, студентів і учнів місцевих шкіл, а також представників Окружного Виконкому, а також членів профспілки і селян, що прибули з сіл Підлипного й Шевченківки (колишня Гирявка).

Після коротенької вступної промови т.Мойсюка К.К., що відкрив засідання, було зачитано привітальні телеграми від УАН, ВУАК'у, редакції «України» — академіка Грушевського М.С., родини небіжчика, Комітету Чернігівського державного музею та Роменського Окружного музею. Від імені Прилуцького музею вітав зібрання т.Маслов В.Н. Далі Осадчий Т.Й. зробив доповідь на тему: «Лазаревський як історик українського селянства».

Товариш Сулиз П.Х. зупинився на роботі Лазаревського на Конотопщині. Потім збори вшанували пам'ять історика вставанням, при чому селяни, що добре знали небіжчика, попрохали слова, щоби поділитися власними спогадами про свого земляка і щирого друга. Селянин з с.Гирявки Лисенко М. розповів про взаємовідносини Олександра Матвійовича з селянами, його допомогу у вихованні дітей, нагадавши про виховання Дементьєва Н.В., відомого народного вчителя й бывшего члена Державної Думи. Окрім того Лисенко продекламував складеного їм вірша, присвяченого Лазаревському. Селянин Батюк з с.Підлипного розповів, як Олександр Матвійович допомагав підлипенцям, особливо бідноті й скривдженним у всіх справах.

Далі т.Мойсюк від імені Виконкому радо сповістив зібрання про постанову Окружного Виконкому відносно надання імені Лазаревського місцевому музею (через декілька років цю постанову було скасовано, музей носив ім'я Луначарського, і тільки через 75 років музей знову став імені Лазаревського. — О.Л.).

Наприкінці збори ухвалили прохати Окружний Виконком: 1. про перейменування б.Лизогубівської, нині Виконкомівської, де міститься музей і школа, де вчився Олександр Матвійович — на вул.Лазаревського (тільки наприкінці 90-х років одна з вулиць в Конотопі отримала це ім'я. — О.Л), 2.надати ім'я Лазаревського заснованій ним школі в с.Шевченковці, перетворивши її в семирічну (вже сім років йде листування з Конотопським райвиконкомом, а справа з місця не зрушилась. — О.Л).

Журнал «Україна» за 1927 рік

Ђоёі оааі і ү і і аеё Ёаҫађааӧӧеёё о 1938 ѓ.
 Розповідь родички О.М.Лазаревського В.А.Петруші
 з с. Шевченкове (Гирявка)

Довго довелося шукати могили дорогих мені людей, які так багато зробили для України і свого краю. Що було в душах отих людей, що руйнували їхні могили? Відповіді на це немає.

Розповідаю зі слів Агафії Калістратівни Большак, яка працювала тоді в дитячому будинку. Одного разу вона поверталася додому опівночі. Проходячи поблизу цвинтаря, почула грюкіт, підійшла до могил і побачила 3-х чоловік. Двоє з них розбивали труну. Вона їх упізнала — це був голова сільської Ради Кисельов Микола Федорович і Петруша Павло Олексійович. Третій був у ямі, вона його не впізнала. Коли запитала, що вони роблять, то почула таку відповідь: «Железо добываем для государства», а її попросили, щоб пішла геть і чим швидше, тим краще для неї.

Вранці вона розповіла все це своїй сусідці. При цьому був і її син Петруша Іван Минович (в Шевченківці півсела були Петруші). Тоді йому було 11 років. А дітей у цьому віці все цікавить. За кілька хвилин він уже був на цвинтарі і побачив викинуте тіло Олександра Матвійовича, яке добре збереглося, і дві труни: цинкову і дерев'яну. Розповів він мені про це 8 травня 1994 року.

Пригадую й сама, коли моя старенька бабуся (Ганна — дочка О.М.Лазаревського), а їй було тоді під 70 років, дізналася про варварство над батьком та своїми родичами, пішла в район скаржитися, а це було за 10 км. Коли повернулася — все було згорнуте в яму і закидане землею.

Надмогильні пам'ятники були зруйновані на всіх могилах. Залишилася тільки плита на могилі Олександра Матвійовича і пролежала вона до 1953 року. В цьому році якийсь тракторист хотів розтроцити її для будівництва своєї хати. Та горішок виявився не по зубах. Хоч як їздили трактором на ній, граніт витримав. Довелося вже мені писати Олександру Глібовичу (онукові історика) в Київ, щоб заступився. Після його втручання плиту притягли на кладовище, де покинули, так плита й лежить по сьогоднішній день. Пишем і говоримо багато, а діла робимо мало.

Фото з архіву автора

